

Jak se formovala sociologie bydlení

JIŘÍ MUSIL*

Centrum pro sociální a ekonomické strategie, UK FSV

How the Sociology of Housing Emerged

Abstract: The article attempts to examine the main topics in the sociological study of housing from the end of the Second World War to the 1980s and distinguishes the following five: 1) housing systems and housing policy, 2) the relationship between social stratification and housing differentiation, 3) the relationship between the family and housing, 4) the relationship between housing and neighbourhoods, and 5) housing and architecture as components of culture. During this period the sociological study of housing was strongly influenced by the changes occurring in the housing situation. The post-war housing shortage in Europe and the state's heavy involvement in tackling this problem, along with the rapid rise in the importance of social housing, led to an emphasis on the study of housing systems, housing policy, the methodology of quantitatively measuring housing needs, and the role of the state in the housing sphere, with a heavy stress on the economic dimension of housing issues. A shift to qualitative research on housing, i.e. studying the relationship between the family and housing and the housing needs of the elderly and new families, occurred as the housing shortage declined. Culturally oriented housing research followed, as a response to the search for new identities and for *genius loci*. As housing has become commodified in Europe and social housing has almost disappeared over the past twenty-five years, there has been revival of the study of the social consequences of narrowly defined economic concepts of housing policy.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review 2005, Vol. 41, No. 2: 207–225

Přední chorvatská odbornice na otázky bydlení Dušica Seferagić si před lety na konferenci o „Sociologii bydlení uprostřed společenských změn“ [Seferagić 1996] položila otázku, zda není tato speciální disciplína vlastně *démodé*. Sociologie bydlení podle ní vyšla dnes z módy, ostatně tak jako jiné „staré dobré“ směry sociologického výzkumu, mezi nimiž jmenovala také sociální ekologii. Následující úvaha, která se soustřeďuje především na typologizaci sociologického výzkumu bydlení a na vývoj tohoto oboru, ukazuje – jak doufám – spíše na posuny v tematické orientaci tohoto výzkumu než na jeho nemódnost. Pokouší se také vysvětlit, proč k takovým posunům došlo. Jde tedy vlastně o jakousi sociologickou interpretaci sociologie bydlení samotné.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. PhDr. Jiří Musil, CSc., Újezd 15, 150 00 Praha 5, e-mail: ceu.musil@volny.cz.

Staré a nové příčiny složitosti sociologie bydlení

Sociálně ekonomický a politický diskurz o bydlení sahá svými kořeny hluboko do minulosti a bytová otázka se diskutuje od doby, kdy začala evropská města rychle růst. Avšak jako *specializovaná sociologická disciplína se sociologie bydlení ustavila až po druhé světové válce*. Již za války a zejména brzy po ní řada významných evropských a amerických sociologů, kteří se věnovali obecné sociologii, formulovala principy, z nichž by nová specializace měla vycházet. Zájem obecně orientovaných sociologů o tuto novou disciplínu pokračoval zhruba do počátku 70. let.

Málokdy si dnes uvědomujeme, kolik významných sociologů a sociálních antropologů patřilo k pionýrům sociologie bydlení. Uvedu jen některá jména: Stanisław Ossowski [1967 (1946)], Louis Wirth [1947], Robert K. Merton [1948], Marie Jahoda [Jahoda, Salter West 1951], Paul-Henry H. Chombart de Lauwe [1959, 1960], Margaret Mead [1966], Hans Paul Bahrdt [1968], Amos Rapoport [1969], Pierre Bourdieu [1990 (1970)], Claude Lévi-Strauss [1982]. Nejcenějším přínosem tohoto formativního období sociologie bydlení byl *objev sociálně kulturní dimenze bydlení*, která doplnila starší směry zabývající se výzkumem ekonomické a sociálně politické stránky bydlení. Integrovat oba přístupy, tj. sociologický a sociálně ekonomický, nebylo však vždy snadné. Obtížnost propojení těchto dvou větví vedla často k tomu, že na některých univerzitách západní Evropy existovala dvě oddělení, ve kterých se zkoumaly otázky bydlení. Jedním byly katedry sociologie a druhým katedry sociální nebo veřejné politiky. Příkladem může být London School of Economics and Political Science (LSE).

Pocit, že sociologie bydlení není v současné době jasně vymezena, je způsoben podle mého soudu dvěma procesy. První souvisí s vývojem sociologie jako oboru, a sociologie bydlení jako její specializované větve. Dlouholetému členu naší profese nemůže ujít, že sociologie několika posledních desetiletí trpí nedostatkem shody o sjednocující, většinou členů odborné komunity přijímané teorii, nebo shody o širce přijatém paradigmatu. Současně s touto absencí teoretického konsenzu probíhá specializace tzv. oborových nebo problémových sociologií. Lze odhadnout, že v rámci Mezinárodní sociologické asociace (ISA) existuje zhruba 50 specializovaných „sociologií“ a v rámci Evropské sociologické asociace (ESA) odhaduji, že je jich zhruba 30. Spolupráce mezi těmito specializovanými oborovými sociologiemi není příliš intenzivní, v mnoha případech je nulová. Lze však naopak pozorovat prohlubování spolupráce přes hranice klasicky vymezených oborů, jako např. u sociologie města se sociální geografii, antropologií měst, teorií územního plánování a také s ekonomikou měst. Dá se tudíž hovořit o přechodu od počáteční specializace jednotlivých oborových sociologií – což bylo možno považovat za projev zralosti disciplíny – k stavu, který bývá označován kriticky jako stav *fragmentace oboru*. Některé „sociologie“ k tomu byly náchylné více, jiné méně. Hodně to záviselo na předmětu. A to lze dobře demonstrovat právě na vývoji sociologického výzkumu bydlení.

Druhý proces, který rovněž pomáhá vysvětlit zvláštnosti vývoje sociologie bydlení, souvisí podle mého soudu se specifickou povahou předmětu této sociolo-

gické specializace. Sociologie bydlení je vnitřně neobyčejně bohatě členěný soubor poznatků. Je to složitější konstrukt než např. sociologie vzdělání, sociologie sociální stratifikace či sociologie sportu. Do jisté míry tu lze hovořit o *hybridní povaze této disciplíny*. Tato vnitřní hybridnost samotného předmětu má několik stránek, kterých si je zapotřebí všimnout.

Na prvním místě je to tím, že *předmětem sociologie bydlení – tak jako v sociologii rodiny – je více-funkční jednotka*. Ostatně s rodinou, případně s domácností, je sociologický výzkum bydlení úzce spojen. Navíc se zabývá některými specifickými stránkami, především prostorem, respektive prostorovým uspořádáním životních procesů, které zůstávají stranou pozornosti většiny oborových sociologií.

Druhým důležitým specifickým znakem, který proniká i do sociologických interpretací bydlení, je jeho *výrazná ekonomická dimenze*. Je tomu jak z pohledu uživatelů, tak i těch, kdo obydlí pro ně pořizují. Dům, nebo i byt, jsou nejnákladnější a přitom nejnezbytnější „investicí“, kterou si musí nové domácnosti během života pořídit. A navíc životnost obytných domů je v Evropě značně dlouhá.

Kromě toho bydlení a přístup k bydlení se staly v průmyslových městských společnostech také věcí veřejnou, čili politickou. Proto třetím specifickým znakem sociologie bydlení je její *úzký vztah k sociální politice, tj. k tomu, jak je vymezena role státu a jiných veřejných institucí v oblasti bydlení*. Nebo obecněji řečeno k bytovým modelům jednotlivých společností. Oprávněně lze proto hovořit o bytových systémech či modelech jako součásti jednotlivých variant sociálního státu.

Přesahování otázek bydlení ze sociální sféry do ekonomické a sociálně politické znamená, že dobrou a vážnou sociologii bydlení nelze provozovat bez hlubokých znalostí ekonomie bydlení. Ale stejně tak by mělo být zdůrazněno, že dobrá ekonomie bydlení a zejména dobrá bytová politika nemůže být realizována bez důkladných znalostí sociálních a kulturních stránek bydlení.

A konečně čtvrtým specifickým znakem je *vztah mezi subjekty bydlení* – což v našem typu společnosti jsou převážně různé typy domácností a kolektivit od rodin až po velké skupiny kolektivní povahy (studentské koleje, pečovatelské domy pro staré lidi, bydlení vojáků apod.) – na jedné straně a *hmotně-prostorovými kontejnery* na straně druhé. Vzájemné vztahy mezi těmito dvěma složkami bydlení jsou pak předmětem sociálně antropologické větve sociologie bydlení, která se zabývá také behaviorálními aspekty souvislostí mezi obytným prostředím a chováním lidí, kteří ho užívají. K této větvi se řadí rovněž zkoumání sémiotické dimenze bydlení. Někdy se studium tohoto vztahu mezi bydlícími a obydlími považuje za jádro sociologie bydlení v užším slova smyslu.

Jak se postupně formoval sociologický výzkum bydlení

Ze všeho nejdříve bych chtěl zdůraznit, že pojem sociologie bydlení – i když jsem ho sám používal [srov. Musil 1971] – nepovažuji dnes za nejvhodnější. Myslím, že přesnější je hovořit o *sociologickém nebo sociálně antropologickém přístupu k bydlení* ne-

bo ke studiu bydlení. To do značné míry vyplývá z předchozí úvahy o složitosti samotného předmětu tohoto sociologického studia a o velké různorodosti možných přístupů ke zkoumání bydlení.

Ve své krátké stati se pokusím na základě mnohaletých zkušeností z empirického sociologického výzkumu bydlení v České republice, spolupráce s Výborem pro bydlení, výstavbu a plánování Evropské hospodářské komise OSN v Ženevě, členství v redakční radě časopisu *The Netherlands Journal of Housing and Environmental Research* a dlouhodobého sledování příslušné literatury osvětlit, jak vlastně tato speciální oborová sociologie vznikla a jak se od 40. zhruba do konce 80. let minulého století postupně dále formovala.

1. Na prvním místě to byl výzkum toho, co se označuje pojmem *bytové systémy*. Jednotlivé typy společností uspokojují potřebu bydlení rozdílnými způsoby. Vytvářejí si k tomu účelu soustavu institucí, které jsou obvykle v souladu s jejich hospodářským řádem. Součástí bytových systémů jsou jednotlivé složky bytových politik. Sociologický výzkum bydlení se zaměřuje na studium sociálních souvislostí a důsledků jednotlivých typů a prvků bytových systémů. Je to v podstatě hlubší studium předpokladů a důsledků jednotlivých možných typů bytových politik.
2. Druhý okruh s předchozím úzce souvisí. Bylo a je jím *zkoumání vztahů mezi sociální stratifikací jednotlivých společností* na jedné straně a *diferenciací bydlení* na straně druhé. Patří sem i výzkum role postavení domácností na trhu bytů v obecných stratifikačních procesech. Vyjádřeno ještě jinak: existují tzv. bytové třídy, relativně nezávislé na třídách formovaných především postavením na trhu práce? A obráceně: lze měřit pomocí rozdílů v úrovni bydlení sociální stratifikaci?
3. Do třetího okruhu patřil *výzkum vztahů mezi rodinami a domácnostmi*, a také demografickým vývojem, na jedné straně a *bydlením jako hmotným rámcem života domácností* na straně druhé. Např. jaké důsledky má pro bydlení stagnující nebo zmenšující se počet obyvatel, zvláště ve městech, jaké důsledky měla, má a bude mít stále se zmenšující průměrná velikost domácností, jak se promítají změny struktury rodiny, rodinného cyklu nebo postavení žen do oblasti bydlení, jak významná jsou bytová nerodinná společenství apod.
4. Čtvrtým okruhem byl a je *výzkum role lokálního společenství a bydlení* v soudobých evropských společnostech a vztahy mezi bydlením a lokálním společenstvím, zejména sousedstvím.
5. Pátým a nejnovějším okruhem je zkoumání sociologických determinant architektury a urbanismu bydlení. V podstatě jde o rychle rostoucí okruh studií, který je zjednodušeně označován pojmem *sociologie architektury*. Na jedné straně je to výzkum bydlení jako výrazu hodnot a kulturních vzorců, čili sociální antropologie bydlení, a to jak v soudobých evropských společnostech, tak i ve společnostech nezápadních. Na druhé straně je to studium rolí, ale také ideových orientací a koncepcí těch, kdo se tvorby obytného prostředí účastní. Jde na prvním místě o zkoumání role architektů a urbanistů, ale také investorů, developerů a dalších profesí. Zahrnuje rovněž jakousi sebereflexi, tj. zkoumání role sociologů v plánování, výstavbě a provozu bytů a obytného prostředí.

Pokusím se komentovat pouze hlavní vývojové trendy v těchto pěti segmentech sociologického studia bydlení. Komentář si nečiní v žádném případě nárok na úplnost a klade spíše důraz na postižení proměn akcentů v tomto vysoce hybridním proudu sociologického zkoumání.

Sociologie bydlení jako bytová otázka a studium souvislostí se sociální stratifikací

Sociologické studium bydlení, jak je popsáno v prvním bodě, tj. jako studium sociálních souvislostí a důsledků jednotlivých typů bytové politiky nebo bytových systémů [srov. Kemeny 1991 a Boelhouwer 1993], a také jako studium souvislostí bydlení a sociální stratifikace, sahá svými kořeny zpět až do 2. poloviny 19. století. V podstatě šlo tehdy o řešení „bytové otázky“ jako součásti problémů spojených s formováním průmyslových městských společností. Tehdy se v Evropě začaly intenzivně zkoumat sociální, hospodářské, populační a zdravotní důsledky industrializace a rychlého soustředování obyvatelstva do měst, především formou sociálních zpráv a statistických přehledů [dobrý přehled podali Elmer 1961 (1933) a Levin, Lindesmith 1937]. Patří k nim nepochybně i Engelsova práce *Postavení dělnické třídy v Anglii* [Engels 1950], která se silně opírá o úřední sociální přehled Manchesteru a jiných anglických měst. Nejvýznamnějším anglickým sociálním přehledem (*survey*), který na dlouhou dobu udal směr sociálních přehledů věnovaných bídě a podmínkám života ve městech, včetně bydlení, byl devítisvazkový přehled *Život a práce lidu Londýna* Charlese Boothe [Booth 1882–1897]. Takové přehledy byly východiskem četných návrhů, které měly řešit bytové problémy v rychle rostoucích městech Evropy. Návrhy měly odpovědět na dvě základní otázky: za prvé, jak postavit co nejrychleji dostatečný počet bytů pro masy lidí stěhujících se do měst, a za druhé, v čem by vlastně měli tito lidé bydlet, co pro ně stavět.

Odpověď na tuto druhou otázku rozdělila myslitele 19. století na dvě hlavní skupiny: na zastánce socialistických forem bydlení a na zastánce bydlení občanského. První skupina se orientovala na kolektivní formy bydlení a na vyčlenění domácích prací z obydlí, druhá považovala rodinu za základní jednotku bydlení. Žena v domácnosti měla plnit harmonizující a výchovnou funkci. Symbolem této občanské formy bydlení se stal větší nebo menší rodinný dům.

Tato jednoduchá dichotomie možných obecných forem bydlení v průmyslových společnostech byla však pouze ideologickou konstrukcí. V realitě se vše dělo jinak. V podmínkách tržního hospodářství industrializujících se společností jedinou možností, jak poskytnout rostoucímu množství lidí ve městech, zejména lidem s nižšími příjmy, bydlení, byla totiž výstavba levných a nedostatečně vybavených bytů ve větších či menších nájemních domech. A to i přesto, že v kontinentální Evropě se stavěly také dobře vybavené a prostorné nájemní domy pro střední a vyšší třídy, jak to dokumentuje Paříž, Vídeň nebo některé části Prahy. V tomto smyslu průmyslová revoluce a urbanizace stimulovaly rozvoj kolektivních forem bydlení. Ale nebyly to ani Fourierovy falanstéry, ani společné obytné domy doplněné „Domy vědění“ z No-

vého Lanarku Roberta Owena. Byly to z velké části primitivní, nedostatečně sanitárně vybavené nájemní domy s velmi malými byty. Tak vznikly ony známé substandardní městské čtvrti z 19. století. V Anglii byly jednotlivé domy menší, ve Francii, Belgii, Německu se stavěly velké nájemní domy – Němci je příznačně označovali pojmem „Mietskaserne“, nájemní kasárna. Vzhledem k poměru mezi příjmy a nájemným byla velká část těchto bytů přelidněna. Vedle nájemníků tam bydleli totiž často i podnájemníci. Skvělým příkladem sociologicko-stavební analýzy těchto nájemních domů je monografie Johanna Friedricha Geista a Klause Kürverse [Geist, Kürvers 1984] o Berlínu.

Dějiny bytové otázky v 19. a 20. století ukazují, jak se postupně prosazovaly zdravotní, bezpečnostní a technické předpisy, které zavazovaly soukromé stavebníky levných domů pro průmyslové dělníky k dodržování hygienických a bezpečnostních norem. To vedlo k postupnému zlepšování úrovně bydlení ve městech. Tlak na prosazování těchto norem byl mimo jiné stimulován výsledky sociálních přehledů, které dokumentovaly vysokou kojeneckou a dětskou úmrtnost, úmrtnost na infekční nemoci, vysokou kriminalitu, alkoholismus a jiné formy sociální patologie v oblastech substandardního bydlení. Nepochybnou příčinou zlepšování standardu stavěných bytů byl rostoucí politický tlak chudších částí obyvatelstva měst. Tak jako se v oblasti práce postupně zlepšovaly podmínky zaměstnanců (pracovní doba, úrazové pojištění atd.) v důsledku demokratizace společností a současně v důsledku tlaku odborů a politických organizací reprezentujících zejména průmyslové dělníky, tak se i v bytovém systému postupně prosazovala pravidla zlepšující postavení nájemníků vůči majitelům. Brzy se však ukázalo, že při rostoucích nákladech na kvalitnější byty začal v řadě evropských zemí klesat zájem soukromých investorů o stavbu a vlastnictví nájemních domů. Příkladem může být Anglie, Švédsko či Rakousko. Naopak příkladem země, kde zájem soukromých investorů zůstal značný, je Švýcarsko. Do bytové oblasti vstoupily obce, stát nebo jiné veřejné korporace, družstva a další subjekty, které nahrazovaly část soukromých investorů. To bylo ovšem výrazem tehdejšího obecného posunu evropských společností k novému sociálnímu modelu, který opustil jednoduchou liberalistickou verzi role státu, případně jiných veřejných institucí v sociální oblasti, včetně zajišťování bytových potřeb. Nezanedbatelným faktorem růstu významu sociální bytové výstavby byla zejména po 2. světové válce velká bytová nouze a politický tlak na její rychlé odstranění.

Sociální bytová výstavba a proč byla důležitá pro sociologické studium bydlení

Tímto způsobem vznikla sociální výstavba nájemních bytů jako doplněk výstavby zajišťované soukromými investory. Začala se postupně uplatňovat po první světové válce, prakticky ve všech silně nebo i středně urbanizovaných zemích Evropy, a *role sociálního bydlení ještě výrazně posílila po druhé světové válce*. Tak např. v Británii před rokem 1918 počet tzv. sociálních bytů byl zcela zanedbatelný, avšak v roce 1947 žilo 13 % domácností v bytech vlastněných obcemi a v roce 1971 to bylo již 31 %. Šest milionů bytů patřilo v tomto roce do této kategorie relativně levných sociálních by-

tů. V 80. letech se začala situace obracet a uprostřed 90. let podíl sociálních bytů klesl v Británii na 23 %.

Je třeba rovněž zdůraznit, že sociální bydlení zajišťované obcemi – jak se objevilo především v Británii, v Nizozemí nebo v Rakousku – nebylo a není jedinou formou sociálního bydlení [srov. Michael Harloe 1994, 1995]. V Evropě existovaly a existují četné jiné institucionální rámce sociálního bydlení a navíc tato forma zajišťování bydlení procházela v Evropě po druhé světové válce několika fázemi. Porozumět těmto „národním variantám“ bytových politik nebylo možné bez sociologického vhledu do jednotlivých evropských národních společností a jejich tradic sociální politiky. Specifickou povahu měl bytový systém socialistických zemí, kde velká část městského bytového fondu byla postupně zestátněna a předána do vlastnictví obcí, a vznikl tak sektor komunálních bytů. Ten byl postupně – když se stalo zřejmým, že stát není s to financovat potřebný rozsah bytové výstavby – doplňován bytovými družstvy a podnikovou výstavbou bytů.

Z hlediska výkladu toho, jak se formovala sociologická studia bydlení, byla existence rozsáhlé sociální bytové výstavby v evropských zemích po 2. světové válce důležitá z řady důvodů, které byly navzájem propojeny. Ve Švédsku, kde se významná role sociální výstavby vytvořila již v meziválečném období, byly základní důvody obdobné. Na tomto místě nejde o výklad toho, proč vznikla sociální bytová výstavba, nýbrž o *upozornění na skutečnost, že poměrně vysoký podíl bytů stavěných touto formou měl významné důsledky pro výzkum bydlení*. Tam, kde v bytové výstavbě hrály významnou roli veřejné korporace [srov. Boelhouwer, van der Heijden 1994] (např. ve Francii tzv. HLM výstavba, v Anglii nebo v Rakousku výstavba organizovaná městy, v Dánsku samosprávná bytová sdružení, ve Švédsku municipální bytové asociace, v Nizozemí bytová sdružení), organizace, které prosazovaly sociální výstavbu a zajišťovaly provoz sociálního bytového fondu, usilovaly o standardizaci bydlení, o úspornost jak výstavby, tak i provozu, a také o výstavbu poměrně velkých obytných souborů (u nás jsme je nazvali sídliště, v Anglii *housing estates*, ve Francii *les ensembles*).

Současně tyto veřejné korporace potřebovaly sociologické informace o potenciálních obyvatelích těchto nových bytů a o životě v nových bytech a obytných souborech, o adaptaci obyvatel na byty a nové obytné prostředí. Velmi často tyto informace zjišťovaly výzkumné ústavy financované ministerstvy pro bydlení a výstavbu měst nebo univerzitní oddělení, která byla financována rovněž ze státních nebo municipálních zdrojů, případně zdrojů asociací podporovaných státem, městy či bankami. Podobně byl financován sociologický výzkum i v socialistických zemích, kde ovšem role státu byla mnohem významnější.

K zájmu veřejných investorů o sociologická data týkající se standardizace, nároků obyvatel a jejich adaptace na nové byty a celé obytné soubory se připojovaly i další důvody. Úsilí o levnou a rychlou výstavbu bylo často spojováno s industrializací a typizací bytových objektů (např. HLM ve Francii a městská výstavba v Nizozemí) a *stavební firmy požadovaly také základní sociologická data o uživatelích „výrobků“*, které produkovaly. Angličtí sociologové tyto studie označovali někdy pejorativně jako „mar-

ket sociology", nicméně potřeba tohoto druhu sociologických informací byla jedním z podnětů pro vznik soustavného sociologického výzkumu bydlení.

A konečně dalším důvodem, který stimuloval sociologický výzkum bydlení v prvních 30 letech po druhé světové válce, byl *silný vliv funkcionalistické koncepce v urbanismu*. Ta zdůrazňovala přednosti velkých, ucelených a dobře organizovaných obytných celků. Velmi často byla výstavba takových velkých celků spojována se sociálními cíli a s představou o vhodnosti vytváření sociálně smíšených území, která povedou k omezení sociálních konfliktů apod. O tom psali i autoři jako R. K. Merton [1948].

„Bytová otázka“ dnešní Evropy je ovšem něčím zcela jiným, než čím byla v prvních 25 až 30 letech po druhé světové válce [srov. Forrest, Williams 2001]. Se změnou obsahu „bytové otázky“ se nezbytně mění a bude měnit i sociologický výzkum bydlení. Stačí zalistovat v publikacích ze 70. let, kdy zejména britští autoři jako David Donnison [1967] nebo J. Barry Cullingworth [1967], ale také mnozí autoři skandinávští, zdůrazňovali klíčovou roli státu v řešení tehdejších bytových problémů. Na druhé straně je zapotřebí připomenout, že i když se názory na zodpovědnost státu za zlepšení obydli v Evropě od té doby změnily, *sociální otázky spojené s bydlením budou v jiné podobě existovat i nadále, a budou existovat nadále i různé formy sociálního bydlení*. Jejich podíl bude ovšem nepochybně podstatně menší a nebude stimulovat ten typ výzkumu, který byl spojen s poměrně rozsáhlou sociální výstavbou bytů v minulém století.

Znalost sociálních důsledků jednotlivých konkrétních opatření bytové politiky je i dnes nepochybně jednou z nejdůležitějších oblastí sociologického studia bydlení. Je také jednou z nejobtížnějších částí tohoto studia. Předpokládá totiž vedle znalosti sociologie velmi profesionální znalost ekonomie bydlení a administrace bydlení.

Součástí otázek spojených s rozsáhlou sociální výstavbou, které nezávisle na sobě a ve zcela odlišných společenských podmínkách promýšleli Robert K. Merton a polští sociologové Zygmunt Pióro a Stanisław Ossowski, je *problém vztahů mezi regulováním sociálních procesů v oblasti bydlení a urbanismu a spontánními ekologickými procesy*. Merton [1948] ve své studii „K sociální psychologii bydlení“ poukazyval na to, že v plánovaných společenstvích, tj. v plánovitě vzniklých městských čtvrtích, nemusí nutně vzniknout tzv. „přirozené oblasti“ (*natural areas*) obývané etnicky nebo nábožensky homogenním obyvatelstvem, čili že nemusí nutně docházet k sociální a etnické segregaci a že mohou vzniknout sociálně a etnicky smíšené oblasti. To považoval za vhodný a použitelný nástroj k omezení rasových napětí ve městech USA. Mimochodem řečeno, s podobným předpokladem koncipoval základní jednotky plánu Velkého Londýna po druhé světové válce také britský urbanista Patrick Abercrombie [1945]. Stanisław Ossowski v článku z roku 1946 [Ossowski 1967 (1946)] přemýšlel rovněž o sociologických problémech plánovaných obytných celků a Zygmunt Pióro, který propojoval sociální ekologii s marxistickou sociologií, si kladl otázku vzájemného vztahu mezi působením spontánních, neplánovitých ekologických procesů a sociálním a územním plánováním ve městě Lublinu [srov. Pióro 1962]. Na při-

kladu Lublina ukazoval, jak se vlastně proti záměrům plánovačů v tomto socialistickém městě postupně prosazovaly ekologické mechanismy. Pióro považoval odhalování vzájemných vztahů mezi regulací a plánováním na jedné straně a spontánními procesy ve sféře bydlení na straně druhé za jedno z nejdůležitějších témat sociologického studia měst a bydlení.

Vývoj obyvatelstva a proměny rodiny a domácností jako faktory změn bydlení

Jestliže studie o bytových systémech a politikách byly přímo nebo nepřímo ovlivňovány základními společensko-politickými prioritami a skladbou investičních forem bytové výstavby, anebo odpovídaly na otázky, které vznikají v politickém prostoru, pak práce, které zkoumaly vztah mezi vývojem obyvatelstva a domácností a bydlením, jsou spojeny se společensko-politickými stránkami bydlení volněji. Ale i tady vztah k širšímu sociálnímu kontextu existuje. Zkušenost s výzkumem bydlení v různých společensko-politických kontextech, již jako sociologové ze zemí, které ještě před nedávnou dobou žily v rámci centrálně plánovaného hospodářství a v rámci politického systému ovládaného jednou politickou stranou, máme, nám umožňuje hlubší pohled na bydlení než v zemích, kde takovou zkušenost nemají.

V centrálně plánovaných společnostech sociologie bydlení do jisté míry, avšak nedostatečně, nahrazovala informace, které v tržním hospodářství poskytuje investorům trh. Příkladem toho je skutečnost, že jedním z nejčastějších témat české sociologie bydlení byly analýzy struktury domácností a rodinného cyklu a odhady vývoje domácností v budoucnosti [srov. přehled in Musil 1971]. Pro jak velký počet domácností a v jaké velikostní struktuře se mají byty stavět? Tlak na tyto informace byl posilován tím, že stále větší podíl bytů se stavěl průmyslovými metodami a jak plánovací orgány, tak i stavební firmy potřebovaly přizpůsobovat svá hospodářská i technologická rozhodnutí tomu, co se označovalo pojmem „objektivní bytové potřeby“. Se zlepšováním kvantitativní bytové situace se stále více prosazovala poptávka po jemnějších datech, např. po typologiích českých rodin, po jejich preferencích a po odhadech budoucí skladby domácností, rodin a nakonec také po odhadech budoucího způsobu života. Potřeba dat o rodinách a domácnostech, o jejich typech a o početnosti těchto typů a také o jejich pravděpodobném vývoji v budoucnosti vycházela z představy o možnosti plánovitého řízení bytové výstavby a rozdělování bytů a byla jakýmsi socialistickým „fordismem“. O mezích takového postupu jsme jako sociologové věděli již v době, kdy jsme se výzkumu typologií domácností účastnili. Poukazovali jsme zejména na komplikace spojené s tím, že v každém bytě po dobu jeho existence bydlí vždy několik rozdílně velkých a rozdílně strukturovaných domácností. Byty nelze „šít na míru“ a bytovou výstavbu nelze srovnávat s industriální produkcí konfekčního průmyslu. Tam měla filozofie fordismu určité oprávnění, v oblasti bydlení tomu bylo jen v omezené míře.

Nicméně výsledkem těchto stále jemnějších rozborů pravděpodobných uživatelů bytů bylo přibližování se sociologickým studiím prováděným v zemích s tržním

a smíšeným hospodářstvím. Stále ovšem zůstával mezi zaměřením a použitím této větve sociologie bydlení v obou společenských systémech rozdíl. A opět je nutno dodat, že paralelně s tím, jak do socialistických bytových systémů pronikaly tržní prvky, tak se i v sociologickém výzkumu bydlení mohly uplatňovat věcné a metodologické prvky západní sociologie, pracující v tržním prostředí. I úvahy o budoucnosti bydlení opouštěly postupně ideologická hlediska a akceptovaly spontánní sociální procesy jako východiska svých konstrukcí.

Studium vztahů mezi demografickým vývojem a proměnami skladby bytových domácností má význam i v tržních ekonomikách, jak o tom svědčí např. kompendium Hartmuta Häussermanna a Waltera Siebela [Häussermann, Siebel 1996] a monografie Eriky Spiegel [1986]. Poskytuje základní informaci o *strukturálních napětích na bytovém trhu*. Tam vzniká díky rozdílům mezi strukturou existujícího bytového fondu a skladbou soudobých bytových domácností značný nesoulad. Stále méně často je totiž typickou sociální jednotkou bydlení rodina. Roste rychle podíl tzv. nových typů domácností, jakými jsou jednotlivě žijící osoby, a to nejen staří, ale i mladí jednotlivci, nesezdaní partneři, matky s dětmi, méně často otcové s dětmi, a rovněž bytová společenství. Jde přitom o významné změny, v řadě evropských zemí se podíl domácností o jedné osobě od roku 1900 do roku 2000 zvýšil ze zhruba 10 % na 35 až 40 %. Celá tato strukturální změna demonstruje rychlé proměny soudobé rodiny, změny v reprodukci evropských populací a nové gender vztahy. Bytový fond vyznačující se přirozenou rigiditou se neobyčejně obtížně přizpůsobuje těmto rychlým změnám ve skladbě domácností. Adaptace stávajícího bytového fondu na nové typy uživatelů se stává jedním z důležitých problémů bytového hospodářství. Proto se do popředí vedle výstavby nových bytů stále více dostávají přestavby a úpravy bytů a domů již existujících.

V rámci této kategorie sociologických studií bydlení roste rychle počet prací zabývajících se vztahy mezi domácnostmi, a v tomto případě především rodinami s dětmi, a obydlím. Mezi historické kořeny této větve sociologického pohledu na bydlení patří funkcionalismus a strukturalismus 20. století ve svých nejrůznějších podobách. Například afinita českého architektonického funkcionalismu a lingvistického strukturalismu je názorně demonstrována tím, že k prvnímu vydání knihy Karla Honzíka *Tvorba životního slohu. Stati o architektuře a užité tvorbě vůbec* z roku 1946 [Honzík 1946] napsal úvod Jan Mukařovský. V něm vyjádřil funkcionalistické stanovisko zcela zřetelně: „Bydlení se chápe jako soubor zcela určitých, jednoznačných cílů, daných jednotlivými druhy životních úkonů; úkolem je tyto cíle odhalit a přizpůsobit jim – nebo lépe: vytvořit v jejich smyslu jednotlivé části bytu a domů“ [Mukařovský 1946: 10]. Teze Karla Teigehe o „grafologii bydlení“ svědčí o podobném pohledu. Bydlení a byty mu byly záznamem a výrazem společnosti. Na tento vztah ostatně poukazovali již antropologové v 19. století. Lewis Henry Morgan považoval stavební formy za integrální část sociálního života a formy domů považoval za dokumenty o sociální organizaci rodiny. Jeho *Pravěká společnost* [Morgan 1954] je plná odkazů na „společný“ či „dlouhý dům“, sloužící jako důkaz společného hospodaření více rodin. Z velkých společných rodinných prostorů Morgan od-

vozoval existenci kooperujících skupin. Už zde byla vyjádřena myšlenka o vzájemné přiměřenosti rodiny a bydlení. V modernější podobě se tato myšlenka stala základem praktického konceptu „funkcionálního bydlení“. V teoretickém smyslu se stala tato koncepce „vzájemné přiměřenosti rodiny a obydlí“ hlavním tématem rodící se sociologie bydlení zejména v 50. a 60. letech 20. století [srov. Musil 1971, Počátky sociologie bydlení – Rodina a bydlení]. Tato oblast sociologie bydlení byla tedy nepochybně spojena s hnutím moderní architektury (CIAM – Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) a s jejím funkcionalismem.

Sociologové byli ovšem méně normativní a technokratičtí než jejich partneři architekti a soustřeďovali se spíše na analýzu toho, „jak se bydlí“, než „jak se bydlet má“. Klasické v tomto empirickém pohledu na vztah rodin a bydlení jsou některé skandinávské, francouzské, americké, ale i české práce. Norský autor Odd Brochmann již brzy po 2. světové válce začal provádět podrobné analýzy užívání bytů [Brochmann 1948, 1952], podobně švédský autor Lenart Holm [1956]. A americký sociolog Svend Riemer [1941, 1943] vytvořil sociologickou teorii bydlení chápaného jako proces adaptace. Proces adaptace na obydlí je podle něho závislý na složité soustavě sociálně-psychologických interakcí. Hmotné vlastnosti obydlí mohou mít vliv na solidaritu rodiny a také na potřeby jednotlivce užívat instituce mimo domov. K pracím, které si nezapadly z hlediska metodologického s citovanými studiemi skandinávskými, patří monografie Evy Librové a Anny Veselé *Režim dne různých skupin obyvatelstva ve vztahu k řešení bytů* vydaná roku 1965 Výzkumným ústavem výstavby a architektury [Librová, Veselá 1965]. Opírala se o pečlivou analýzu časového užívání místností bytů jednotlivými členy domácností a také společně. Kdyby byla vyšla anglicky, nepochybuji o tom, že by byla citována mezi pracemi, které přispěly k formování analyticky a empiricky orientovaného sociologického studia bydlení.

Dnes bychom v pohledu na interakci rodina – byt zdůrazňovali, na rozdíl od prvních skandinávských a amerických prací, aktivnější adaptaci prostředí lidmi, kteří ho užívají. Navíc bychom zdůraznili také rozdíly, které jsou v procesech vzájemného přizpůsobování bytů a rodiny způsobeny sociálními vrstvami, druhem práce uživatelů bytů a obecně tradicemi bydlení. Takový pohled je ovšem důsledkem rostoucího významu historicko-sociologické perspektivy při studiu bydlení. Podnět k ní dal již v minulosti Paul-Henry Chombart de Lauwe, který se svou ženou v 50. letech minulého století založil skupinu sociální etnologie a vydal pozoruhodnou dvoudílnou publikaci *Famille et Habitation* [Chombart de Lauwe et al. 1959–1960]. Na kongresu C. I. B. (International Council for Building Research Studies and Documentation) v Rotterdamu tento autor již v roce 1959 prohlásil: „Různost potřeb netkví jen v rozdílných hmotných podmínkách, ale i v různých typech kultury, v různých ideologických směrech, které určují myšlení lidí. Proto zdůrazňujeme etnologické průzkumy a studium historie“ [de Lauwe 1959].

V tomto ohledu se staly důležitými podněty vycházející z díla Norberta Eliase. Ne, že by do té doby neexistovala četná kompendia o sociální historii bydlení, ale byla většinou popisná, bez pokusu o sociologickou nebo antropologickou explanaci. Ke změně došlo po recepci Eliasova díla. V roce 1969 vyšlo znovu německy jeho hlavní

dílo *Über den Prozess der Zivilisation*, původně publikované již v roce 1936 [Elias 1969]. V roce 1969 vyšlo také další Eliasovo dílo *Die höfische Gesellschaft* [Elias 1969a]. Již v knize o civilizaci, a to v kapitole o spaní, jsou četné podněty pro historicko-sociologický pohled na bydlení. Rozhodující podnět tímto směrem však přinesla 3. kapitola knihy o dvorní společnosti, nazvaná „Struktury bydlení jako indikátory společenských struktur“. Pro sociologické studium bydlení se staly Eliasovy práce klíčovými tím, že ukazují, jak se v uspořádání obytných prostorů zrcadlily rozdílné vnitřní vztahy ustálené ve šlechtických a měšťanských rodinách. Klíčová jsou také Eliasova pojednání o růstu významu soukromí v moderních dějinách Evropy vedoucím k „vynálezu“ manželské ložnice jako typické složky měšťanského bytu. V Eliasově tradici pak pracovala řada badatelů, zejména u nás málo známý Peter Gleichmann, vynikající sociolog – historik bydlení, původním povoláním architekt. K jeho prvním studiím patřil článek o přizpůsobení obydlí člověku [Gleichmann 1964]. Na historickém vývoji některých složek obydlí demonstroval Gleichmann platnost Eliasovy teze o rostoucích nárocích na soukromí ve vývoji denního života lidí. Důraz na změny vztahů mezi členy domácnosti, na změny v chápání soukromí [srov. např. Niethammer 1979], který se uplatnil s pronikáním Eliasových názorů do sociologického studia bydlení, stimuluje současné autory k registrování společenských změn, které mění způsoby bydlení nyní a před našima očima. Hartmut Häussermann a Walter Siebel [2001] mezi nimi uvádějí: 1. liberalizaci morálních představ v sexuální oblasti, 2. rostoucí blahobyt a působení sociálního státu umožňující bydlení jednotlivců a matek s dětmi, 3. vznik nové životní fáze poloviční samostatnosti mezi vystěhováním z rodičovských bytů a vstupem do trvalého zaměstnání, což vede k experimentování s životním způsobem a způsobem bydlení, 4. změna společenské situace žen, která je patrně nejdůležitější soudobou změnou působící na způsob bydlení mladých lidí v západní Evropě. Tato změna je způsobena především rostoucím počtem samostatně žijících a bydlících mladých žen. Ve Spolkové republice Německo je průměrný věk mladých žen odcházejících z rodičovských bytů 21,2 roku, a je tak výrazně nižší než u mladých mužů, kteří opouštějí byt rodičů, když je jim v průměru 23,9 let.

Na závěr tohoto oddílu se musím zmínit o jednom směru výzkumu, který byl u nás v minulosti silně rozvíjen. *Byl to výzkum vztahů mezi různými formami bydlení, nebo, úžeji vyjádřeno, mezi druhy obytných domů, na jedné straně a chováním jejich obyvatel a postoji k obytnému prostředí spojenému s různými druhy domů na straně druhé.* Sloužil v podstatě jako zpětná vazba pro plánovače, urbanisty a architekty. I zde, proti často spekulativním úvahám architektů a urbanistů, převládalo na straně sociologů úsilí poznat, jaké konkrétní efekty má bydlení v rodinných domech, ve výškových domech, v domech kolektivních, domech chodbových, pavlačových, nájemních vícebytových domech na venkově apod. ve sféře lidských vztahů, spokojenosti obyvatel, obav lidí, a denního provozu domácností (srov. přehled v [Musil 1971] a monografie Libuše Mackové [Macková 1964, 1969]). Odvážuji se tvrdit, že tyto práce měly úroveň, která se nelišila od podobných prací švédských [Dahlström 1957], nizozemských [Ministry of Housing and Building in the Netherlands 1965] či německých [Herlyn 1970]. A je zapotřebí dodat, že tento směr empirického sociolo-

gického výzkumu o interakci mezi jednotlivými stránkami obytného prostředí a chováním či postoji domácností není u nás dnes rozvíjen. Do jisté míry je tomu tak i v ostatních evropských zemích a souvisí to zřejmě s přesunem pozornosti na odlišná témata. Ovšem téma „vzájemné přiměřenosti rodin a bydlení“ zůstává i nadále živé a zánik jeho empirického výzkumu u nás je nepochybně také důsledkem zrušení výzkumných institucí, které se jím zabývaly.

Vztahy mezi bydlením a lokálním společenstvím, zejména sousedstvím

Územní plánování a urbanismus má tři historické zdroje: prvním je architektura prostoru, čili architektonická kompozice, druhým je technika stavby měst a třetím je koncept lidské komunity. V období po druhé světové válce se začal urbanismus jak v Evropě, tak i ve Spojených státech sociologizovat, což bylo součástí úsilí o humanizaci výstavby měst a také důsledkem posilování výstavby sociálních bytů. Souviselo to nepochybně s růstem zodpovědnosti státu a jiných veřejných institucí za výstavbu a provoz měst a s velkými nadějemi vkládanými do různých forem plánování.

Za jeden z nástrojů jak humanizovat města, jak omezit jejich chaotický růst a snížit nadměrnou a vynucenou mobilitu obyvatel, a také jak potlačit sociální segregaci, byla považována *výstavba tzv. obytných okrsků*, případně jejich záměrné vytváření i ve starých městských čtvrtích. Obytné okrsky, v angličtině *neighbourhood units*, v ruštině *mikrorajony*, byly chápány jako prostorově oddělené a vymezené části měst se základním vybavením pro uspokojování denních potřeb. Ve většině případů měla být jejich jádrem škola, a to buď základní – často pětiletá (tzv. *primary school*), anebo i střední, doplněná elementárním společenským centrem, obchody a sportovními hřišti. Tato v podstatě funkčně organizační koncepce byla často doplňována sociálně politickými účely. Zejména v poválečné Británii měla být „plánovaná sousedství“ podle názorů předních urbanistů nástrojem k promíchání sociálních vrstev a k obnovení živých lidských společenství. Do jisté míry se tyto úvahy opíraly i o sociálně ekologické studie neplánovaných měst, kde urbánní sociologové objevovali tzv. přirozené oblasti (*natural areas*), do nichž se spontánně soustřeďovalo etnický nebo sociálně homogenní obyvatelstvo.

Princip těchto plánovaných sousedství o různé velikosti se stal na dlouhou dobu organizační jednotkou používanou urbanisty prakticky ve všech zemích Evropy. A opět je nutno zdůraznit, že to bylo spojeno především s výstavbou rozsáhlých obytných souborů sociálního bydlení nebo dokonce celých nových satelitních měst, jejichž výstavba i provoz v prvních letech existence byly řízeny veřejnoprávními asociacemi.

Na tuto situaci reagovala sociologie nejdříve kritikou obviňující urbanisty z toho, že do moderního plánování měst zanášejí prvky utopického romantismu [srov. např. Bahrtdt 1960], a z elementární neznalosti městských forem života. Bahrtdt např. stavěl proti sobě sousedství jako konzervativní ideu a urbanitu jako soudobý životní princip města. Významnější však byly četné empirické práce, které zkou-

maly v realitě existující sociálně prostorové strukturování soudobých měst. Jejich přehled podala již v roce 1963 Elisabeth Pfeilová [Pfeil 1963] a dobrým příkladem takových prací může být studie téže autorky o rodině v tkáni města [Pfeil 1965] nebo studie Herberta J. Gans o „městských vesničanech“ [Gans 1962].

Sociologický výzkum mimo jiné také prokázal, že *představa, že by plánovaná sousedství mohla zamezit sociální segregaci, je nerealistická*. Zároveň však upozornil na to, že i ve velkoměstském prostředí má lokalita jistý sociální význam, i když ho nelze přeceňovat. Téma postupně ze sociologických výzkumů bydlení ustupovalo a ztrácelo na významu. Urbanisté se principu plánovaných okrsků vzdali a např. *Nová Athénská charta* [Hrůza 2002: 69–94], vypracovaná Evropskou radou urbanistů a shrnující soudobé zásady plánování měst, se o tomto principu vůbec nezmiňuje. Rezignovaně však přiznává, že „...v některých městech a často jen v některých jejich částech nebo čtvrtích se prokazatelně projevují příznaky deprivace, chudoby a sociální segregace“ *Nová Athénská charta*, bod 1.7; in [Hrůza 2002: 72] V sociologii samotné se dnes již neuvažuje o přednostech sociálně smíšených obytných celků, jak to mohl činit kupříkladu Robert K. Merton [1948], ale konstatuje se [srov. Saunders 2001], že formování etnických přirozených oblastí v současných velkoměstech vysvětluje pravděpodobně nejrealističtěji soudobá sociobiologie, která je zde v mnohém podobná myšlení Roberta Ezry Parka. Prostorová koncentrace lidí, kteří si jsou svou kulturou blízcí, je přirozeným efektem potřeby bezpečí. A pokud jde o možnost plánovitě vytvářet sociálně smíšené obytné okrsky, sociologové zabývající se sociální segregací v soudobých městech soudí, že to je prakticky vyloučeno [Hamnett 2001]. Celý problém se mění spíše v potřebu studovat míru sociálního rozdělení měst a objevuje se téma sociální polarizace a dualizace měst a jejich obytných částí [Mollenkopf, Castells 1991]. Sociální role prostorové blízkosti je chápána dnes jinak, než tomu bylo při vzniku sociologických studií bydlení.

Sociální antropologie a formování sociologie architektury

Naléhavost problémů spojených s důsledky 2. světové války a s velkou bytovou nouzí ve všech evropských zemích orientovala sociologický výzkum bydlení až do konce 60. let do oblastí souvisejících s bytovou politikou, s potřebami rodin, s druhovostí forem bydlení a s vytvářením širšího obytného prostředí ve velkých obytných souborech (sídlisťích) [srov. Boelhouwer, van der Heijden 1993]. *Zlepšení kvantitativní bytové situace vedlo zhruba od začátku 70. let k přesunu zájmu na otázky kvality bydlení, distribuce bytů a na bydlení specifických skupin obyvatelstva, zejména starých lidí a invalidů*. Součástí tohoto trendu byl i rozvoj *výzkumu bydlení jako výrazu hodnot a kulturních vzorců*. Lze to chápat také jako odvrát od univerzalistických tendencí sociologického, ale také architektonického funkcionalismu a modernismu. Působil také nepochybně tzv. obrat ke kultuře v sociologii končícího 20. století.

Novost tohoto přístupu se projevuje i v tom, že v sociologických slovnících nelze na sociologii architektury ani dnes najít příslušné odkazy. Jen pomalu se objevu-

jí v literatuře tituly používající tento pojem [srov. např. Champy 2001; Schäfers 2003]. Lépe je na tom sociálně antropologický výzkum bydlení, což souvisí s tradičním zájmem antropologů o domy jako součást materiální kultury a ve funkcionalisticky orientované antropologii se zařazováním obydlí mezi „odezvy“ odpovídající základním lidských potřebám, v tomto případě potřebě tělesné pohody [srov. Malinowski 1944]. V sociálně antropologickém pojetí jsou budovy a jejich uspořádání symbolickým výrazem sociálních, politických, psychologických a také náboženských principů. Domy, svatyně a veřejné prostory hmotně ztělesňují strukturální homologie, formální tvůrčí principy a také metafory. Ve společnostech, kde nelze najít model klasického členění příbuzenství, se stalo bydlení pro některé antropology klíčem pro odhalení jejich vnitřního sociálního členění. Známým příkladem je Lévi-Straussův koncept tzv. „sociétés à maison“, tj. koncept na domu založených společnostech, ve kterých hmotné, sociální a symbolické aspekty bydlení tvoří jeden celek [srov. Lévi-Strauss 1982, 1987]. Příklady těchto „sociétés à maison“ našel Lévi-Strauss nejen v mimoevropských kulturách, např. v Japonsku, ale také ve středověké Evropě.

Antropologické metody do výzkumu soudobého bydlení a soudobých měst nejvýrazněji a neúspěšněji přenesl americký antropolog Amos Rapoport [1969, 1982]. K úspěchu mu pomohlo použití komparativního studia měst v různých kulturách. Např. na rozdílech mezi uspořádáním prostoru v muslimských a severoamerických městech ukázal, jak *struktura společnosti, struktura rodin a hodnoty určují prostorové uspořádání domů, čtvrtí i celých měst*. Aplikace sociálně antropologických přístupů v sociologickém studiu bydlení je proto nepochybně jednou z pozitivních inovací této disciplíny. V sociologii samotné obdobným směrem působily myšlenky Anthony Giddense [Giddens 1984] a Pierra Bourdieu [Bourdieu 1977]. Giddens ve své prostor respektující sociální teorii navrhl zahrnout do teorie strukturace denní aktivity lidí v prostoru, pomocí kterých jsou jednotlivci socializováni. Podobně Pierre Bourdieu svým pojmem „habitu“, který vyjadřuje tendenci lidí produkovat – mimo jiné – i složky hmotného prostředí, poukázal na to, že toto prostředí je jakousi zhmotnělou pamětí. Ta pak reguluje chování dětí i dospělých a působí jako socializační faktor, což vede opět k reprodukci „habitu“. Odtud pak není daleko k soudobým otázkám o identitách národních, regionálních i městských a také k otázkám o specifických kulturách bydlení. Bydlení a jeho formy se tak stávají součástí soudobého diskurzu o identitě. Pro soudobou sociologii architektury, která hledá nové zdroje inspirace, se tato kulturní mnemonika může stát vítaným východiskem tvorby.

Smysl této nové větve sociologického studia výstižně vyjádřil Bernhard Schäfers [2003], když její zaměření popsal pěti otázkami, které si sociologie architektury klade: 1. Jak se pomocí staveb minimalizují negativní vlivy přírodního prostředí a naopak posilují lidské aktivity? 2. Jak se vyvíjejí stavby v rámci civilizačního procesu, jehož ústředními složkami je „domestikace“ (*Verhäuslichung*) a poměšťování? 3. V jakém politickém a ekonomickém rámci se staví? Kdo má k dispozici nutné zdroje a kdo určuje, co se staví? 4. Jak působí budovy na průběh sociálních interakcí a sociálních procesů obecně? Jakou roli v tom hrají znaky a systémy symbolů? 5. Jak se vyvíjí pracovní pole architekta, jak se mění role architekta?

Stručné shrnutí

Na řadě míst předchozího textu jsem naznačoval, co se s jednotlivými hlavními směry sociologického výzkumu bydlení v evropském i našem kontextu dělo v období od 2. světové války do konce 80. let a někdy až do přítomnosti. Základním poznatkem je, že sociologické studium bydlení bylo vždy velmi výrazně ovlivňováno změnami stavu bydlení samotného a změnami základních směrů bytové politiky. Poválečná bytová nouze v Evropě, její odstraňování za významné spoluúčasti státu, růst podílu sociálního bydlení, zavedení „měkkého“ sociálního plánování na Západě a tvrdého centrálního plánování ve východní Evropě vedly nutně k důrazu na studium fungování bytových systémů, na zkoumání souladu mezi strukturou a požadavky domácností a nově stavěnými bytovými soubory, na metodologii měření bytových potřeb a na zkoumání role státu nebo jiných veřejných institucí ve sféře bydlení. Na Západě to byla součást formování poválečného typu sociálního státu, v socialistických zemích součást vývoje plánovacích nástrojů v centrálně plánovaných ekonomikách. Důraz na sociálně ekonomickou dimenzi v poválečném období byl v obou případech zřejmý a v tomto kontextu se pohybovala i sociologie bydlení. Je zapotřebí již zde zdůraznit, že společenská transformace po roce 1989, která vedla k poklesu bytové výstavby v důsledku rozpadu starého bytového systému a pomalému vytváření nového, musela nutně vést v post-socialistických zemích ke vzniku nové bytové nouze a tím opět k důrazu na toto sociálně ekonomické zaměření sociologického výzkumu bydlení.

Zlepšování kvantitativní situace, tj. odstraňování bytové nouze, vedlo v západní Evropě a od 70. let také u nás k posunu ke kvalitativně orientovaným studiím. Stále důležitější se stávala přiměřenost bytů a obytného prostředí požadavkům rodin a ostatních domácností. To vedlo k vzniku těch větví sociologického výzkumu bydlení, které nebyly úzce spojeny s ekonomickou situací státu a domácností a ani se stratifikací společností. Poměrně slušně rozvinutý výzkum interakce mezi rodinou a bydlením v České republice byl přerušen především v důsledku zhroucení socialistického bytového systému, který nebyl rychle nahrazen systémem odpovídajícím tržní ekonomice. Lze vyslovit hypotézu, že úpadek této větve sociologie bydlení na Západě souvisí pravděpodobně s ústupem sociálního bydlení. Je charakteristické, že exkurze velkých sociologů, jako např. R. K. Mertona, P. Lazarsfelda, H. P. Bahrdta nebo M. Jahody, do oblasti bydlení se odehrály v době, kterou Peter Wagner [2001] označuje jako dobu měkkého sociálního plánování a jež byla zároveň obdobím silné angažovanosti státu ve sféře bydlení. Jejich exkurze se týkaly převážně sociálně-politických aspektů bydlení.

Rozvoj kulturně orientovaných výzkumů bydlení odpovídá obecně rostoucímu hledání nových identit v integrující se Evropě a globalizujícím se světě. Sociologie architektury je složkou tohoto posunu, je součástí toho, co se označuje jako „kulturní obrat“. Tento důraz na kulturu může zlepšit komunikaci mezi sociálními vědci a architekty jako formulátory potřebných znaků a hmotných výrazů hledaných identit. Není zřejmě náhodné, že koncepty sociologů formátu A. Giddense či P. Bourdieu, které směřovaly do oblasti bydlení, se týkaly nepřímě této problematiky, tj. takových pojmů, jako jsou prostorová dimenze sociální struktury nebo habitus.

A na závěr poznámka, která má explicitě osobní povahu, nicméně ji připojuji. Pronikání neo-liberálních modelů z ekonomie do sociologie způsobilo, že se u nás dnes často považuje to, co je „spontánní“, to jest neregulované, za jednoznačně pozitivní. Sociologie – ostatně v souladu se starším liberálním myšlením – se však zabývala vždy také možnými negativními důsledky „spontánnosti“ v utváření měst a obytného prostředí. K tomu se soudobé sociologické studium měst i bydlení v Evropě opět vrací. Proto lze považovat snahu těch českých sociologů, kteří usilují o poznání sociálních souvislostí a důsledků jednostranných ekonomických koncepcí bytové politiky a spravování měst, za zcela legitimní.

JIŘÍ MUSIL je profesorem Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy a spolupracovníkem Centra pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd UK v Praze. Zabývá se zejména sociologií města a regionů, sociologií kultury a teorií sociologie. Publikoval několik knih o urbánní sociologii a regionálním vývoji. V letech 1999 až 2001 byl prezidentem Evropské sociologické asociace (ESA) a je členem řady evropských a světových akademií.

Literatura

- Abercrombie, Patrick 1945. *Greater London Plan 1944*. London: HMSO.
- Bahrđt, Hans Paul 1960. „Nachbarschaft oder Urbanität“. *Bauwelt* (51–52): 1467–1470.
- Bahrđt, Hans Paul 1968. *Humaner Städtebau. Überlegungen zur Wohnungspolitik und Stadtplanung für eine nahe Zukunft*. Hamburg: Christian Wegner Verlag.
- Boelhouwer, Peter 1993. „Housing systems in Europe“. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 8 (4): 365–370.
- Boelhouwer, Peter, Harry van der Heijden 1993. „Housing policy in seven European countries: The role of politics in housing“. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 8 (4): 383–404.
- Boelhouwer, Peter, Harry van der Heijden 1994. „Social housing in Western Europe in the nineties“. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 9 (4): 331–342.
- Booth, Charles 1892–1897. *Life and Labour of the People of London*. London: Williams and Margate.
- Brochmann, Odd 1948. *Mennesker og Boliger*. Oslo: Aschehoug.
- Brochmann, Odd 1952. *Livsform og Boligform*. Oslo: Johan Grundt Tanum Forlag.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre 1990 (1970). „The Kabyle house or the world reversed“. Pp. 271–283 in *The Logic of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cullingworth, J. Barry 1967. „Housing and the State: The Responsibilities of Government“. Pp. 27–36 in Newitt, Adela A. (ed.): *The Economic Problems of Housing*. London: Macmillan.
- Dahlström, Eric 1957. *Barnfamiljer i Höghus och Trevanings Laghus i Vällingby*. Stockholm: s. n.
- Donnison, David 1967. „The Political Economy of Housing“. Pp. 1–11 in Newitt, Adela, A. (ed.): *The Economic Problems of Housing*. London: Macmillan.
- Elias, Norbert 1969. *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern: Verlag Francke.

- Elias, Norbert 1969a. *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt und Neuwied: Hermann Luchterhand.
- Elmer, M. C. 1961 (1933). „Century-Old Ecological Studies in France“. Pp. 8–13 in Theodorson, George A. (ed.): *Studies in Human Ecology*. Evanston, New York: Harper and Row.
- Engels, Bedřich 1950. *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha: Svoboda.
- Forrest, Ray, Peter Williams 2001. „Housing in the Twentieth Century“. Pp. 88–101 in Paddison, Ronan (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London: Sage Publications.
- Gans, Herbert J. 1962. *The Urban Villagers*. New York: Free Press.
- Geist, Johann Friedrich, Klaus Kürvers 1984. *Das Berliner Mietshaus*. München: Prestel-Verlag.
- Giddens, Antony 1984. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Gleichmann, Peter 1964. „Soziologische Bemerkungen zur Anpassung der Wohnung an den Menschen“. *Bundesarbeitsblatt* 15 (1): 18–29.
- Hamnett, Chris 2001. „Social Segregation and Social Polarization“. Pp. 162–176 in Paddison, Ronan (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London: Sage Publications.
- Harloe, Michael 1994. „Social housing in transition“. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 9 (4): 343–356.
- Harloe, Michael 1995. *The People's Home? Social Rented Housing in Europe and America*. Oxford: Blackwell.
- Häussermann, Hartmut, Walter Siebel 1996. *Soziologie des Wohnens*. München: Weinheim.
- Holm, Lenart 1956. *Familj och Bochstad*. Stockholm: Hemmens Forskninginstitut.
- Honzík, Karel 1946. *Tvorba životního slohu. Statě o architektuře a užitkové tvorbě vůbec*. Praha: Václav Petr.
- Hrůza, Jiří (ed.) 2002. *Charty moderního urbanismu*. Praha: Agora-Zdeněk Černý.
- Champy, Florent 2001. *Sociologie de l'architecture*. Paris: La Découverte.
- Chombart de Lauwe, Paul-Henry et al. 1959–1960. *Famille et Habitation, I, II*. Paris: CNRS.
- Chombart de Lauwe, Paul-Henry 1959. *Sociologie de logement*. Přednáška na kongresu International Council for Building Research Studies and Documentation v Rotterdamu.
- Chombart de Lauwe, Paul-Henry 1965. „Les maisons et les hommes dans l'évolution de la vie sociale“. *Habitation* (5): 52–54.
- Jahoda, Marie, Patricia Salter West 1951. „Race Relations in Public Housing“. *Journal of Social Issues* 7: 132–139.
- Kemeny, Jim 1991. *Housing and Social Theory and Convergence in Comparative Housing Research*. London: Routledge.
- Lévi-Strauss, Claude 1982. *The Way of the Masks*. Seattle: University of Washington Press.
- Lévi-Strauss, Claude 1987. *Anthropology and Myth*. Oxford: Oxford University Press.
- Levin, Yale, Alfred Lindesmith 1937. „English Ecology and Criminology of the Past Century“. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science* 27 (6): 801 ff.
- Librová, Eva, Anna Veselá 1965. *Režim dne různých skupin obyvatelstva ve vztahu k řešení bytů*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Macková, Libuše 1964. *Průzkum požadavků na řešení chodbových, pavlačových a sendvičových domů*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Macková, Libuše 1969. *Byty a obyvatelé v typové výstavbě*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Malinowski, Bronislaw 1944. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Mead, Margaret 1966. „Neighbourhoods and Human Needs“. *Ekistics* 21 (123): 124–126.
- Merton, Robert K. 1948. „The Social Psychology of Housing“. Pp. 163–188 in Dennis, Wayne (ed.): *Current Trends in Social Psychology*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

- Ministry of Housing and Building in the Netherlands 1965. *Should we build – and live in houses or flats?* The Hague: Information Department of the Ministry of Housing and Building.
- Mollenkopf, John H., Manuel Castells (eds.) 1991. *Dual City. Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.
- Morgan, Lewis Henry 1954. *Pravěká společnost*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Mukařovský, Jan 1946. „Předmluva“. Pp. 7–19 in Honzík, Karel: *Tvorba životního slohu. Stati o architektuře a užité tvorbě vůbec*. Praha: Václav Petr.
- Musil, Jiří 1971. *Sociologie bydlení*. Praha: Svoboda.
- Niethammer, Lutz (ed.) 1979. *Wohnen im Wandel*. Wuppertal: Peter Hammer Verlag.
- Ossowski, Stanisław 1967 (1946). „Organizacja przestrzeni i życie społeczne w przyszłych osiedlach“. Pp. 351–370 in Ossowski, Stanisław: *Dziela*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Pfeil, Elisabeth 1963. „Zur Kritik der Nachbarschaftsidee“. *Archiv für Kommunalwissenschaften* (2): 39–54.
- Pfeil, Elisabeth 1965. *Die Familie im Gefüge der Grosstadt. Zur Sozialtopographie der Stadt*. Hamburg: Hans Christians Verlag.
- Piόro, Zygmunt 1962. *Ekologia społeczna w urbanistyce*. Warszawa: Arkady.
- Rapoport, Amos 1969. *House Form and Culture*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice Hall.
- Rapoport, Amos 1982. *The meaning of the built environment: a nonverbal communication approach*. Beverly Hills: Sage.
- Riemer, Svend 1941. „The Adjustment of Family Life to its Physical Shelter“. *Research Studies* (9): 49–55.
- Riemer, Svend 1943. „Sociological Theory of Home Adjustment“. *American Sociological Review* 8 (2): 272–278.
- Saunders, Peter 2001. „Urban Ecology“. Pp. 36–51 in Paddison, Ronan (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London: Sage Publications.
- Seferagić, Dušica 1996. „Housing Sociology in Question: A Critical Approach“. Pp. 15–17 in Allen, Judith, Ivor Ambrose, Eva Kaltenberg-Kwiatkowska (eds.): *Housing Sociology and Societal Change*. Warsaw: Warsaw Technical University.
- Schäfers, Bernhard 2003. *Architektursoziologie. Grundlagen-Epochen-Themen*. Opladen: Leske + Budrich.
- Spiegel, Erika 1986. *Neue Haushaltstypen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Wagner, Peter 2001. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: Sage Publications.
- Wirth, Louis 1947. „Housing as a Field of Sociological Research“. *American Sociological Review* 8 (1): 137–143.

TÝM SOCIOEKONOMIE BYDLENÍ

představuje publikaci

Standards bydlení 2003/2004

Z obsahu:

Bytový nedostatek v České republice?

Obecné hodnocení vybraných nástrojů bytové politiky

Vybrané nástroje bytové politiky v českém prostředí

Jak rychle deregulovat nájemné v českém prostředí

(z pohledu efektivity veřejných výdajů na bydlení)?

Simulace výše rovnovážného tržního nájemného v českém prostředí
a finančních a sociálních dopadů zavedení cílených nástrojů bytové politiky

Makroekonomický vývoj ČR

Fyzická dostupnost bytů a bytová výstavba v okresech České republiky

Demografický vývoj v České republice v roce 2002

Příspěvek na bydlení v ČR

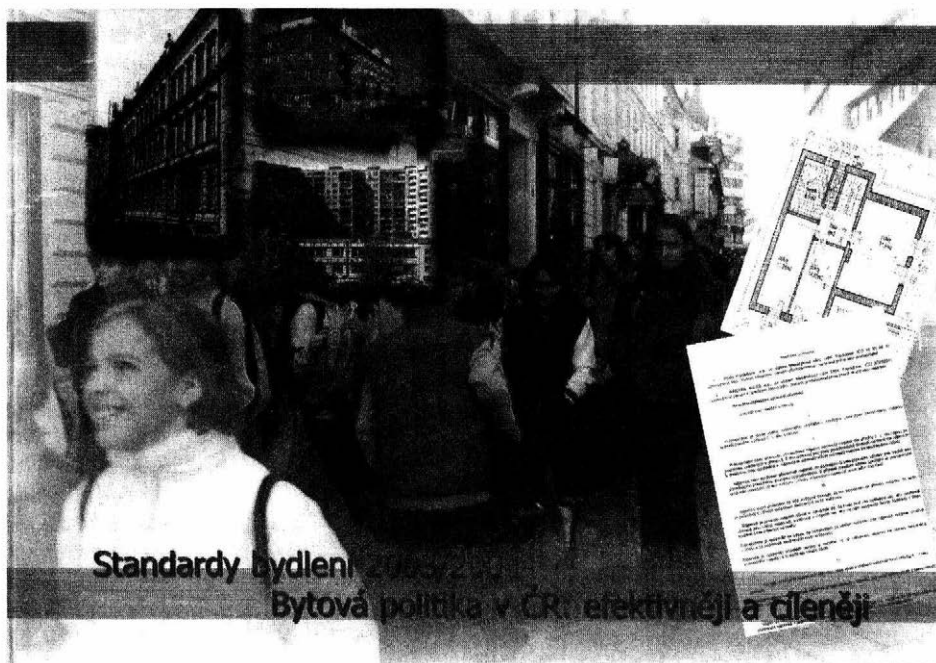
Vývoj spotřebních výdajů českých domácností

Stavební spoření v ČR

Hypotekární trh

<http://seb.soc.cas.cz>

SOÚ

Standards bydlení 2003/2004

Bytová politika v ČR: efektivněji a cíleněji